

Dragica Vujadinović

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Bulevar kralja Aleksandra 67, Srbija-11000 Beograd
dragicav@ius.bg.ac.yu

Civilno društvo i politička kultura

Sažetak

U ovom se radu nudi pokušaj kategorijalnog razjašnjenja »civilnog društva« i »političke kulture«, kao i njihove bitne međupovezanosti u okvirima konstitucionalne demokracije. U kontekstu analize civilnog društva, demokratske političke kulture i bipolarne paradigme »civilno društvo-pravna država«, posebna je pozornost posvećena ugrađivanju republikanskih elemenata u liberalnu tradiciju i u idealno-tipski model razvijenog demokratskog porteta. Jedna je od namjera da se ukaže na značaj stalnog procesa demokratizacije civilnog društva (emancipatorskog aktivizma na principima autonomije, asocijativnosti i javnosti), kao i unapređivanja demokratske političke kulture (razvoja građanskih vrlina zasnovanih na principima tolerancije, nenasilja, solidarnosti, slobode, jednakosti, pravde), za uspostavljanje i unaprijeđivanje konstitucionalne demokracije.

Ključne riječi

civilno društvo, demokratska politička kultura, konstitucionalna demokracija, republikanizam, liberalizam, politika u širem smislu, princip autonomije

Pojam civilnog društva

Pojam »građanskog« ili »civilnog društva« pojavljuje se u liberalnoj i liberalno-demokratskoj teoriji od 17. vijeka (kroz 18. i prvu polovinu 19. vijeka), u kontekstu diskursa o razdvojenosti države i društva, te s različitim akcentima, vezano uz različiti problemski sklop, kod Paina, Lockea, Hegela, Tocquevillea, Milla.¹

Teorija civilnog društva obnavlja se i posebno razvija na Zapadu od 70-ih godina 20. vijeka – kroz bipolarnu paradigmu »civilno društvo – pravna država«, u smislu da konstitucionalna demokracija i vladavina prava zahtijevaju za svoje očuvanje i unapređenje – osim ustavno zajamčene univerzalne jednakosti i institucionalnih mehanizama podjele i kontrole vlasti – i kontrolnu/partnersku/kritičku ulogu civilnog društva.

1

Od početka historijske geneze pojma do danas, navedena *differentia specifica* civilnog društva – a to je njegova relativna autonomija u odnosu na državnu vlast – ujedno predstavlja i točku najvećih sporenja ili razlika vezanih uz tumačenje mjere, dometa, smisla, sadržaja te relativne autonomije. Razlike se kreću od shvaćanja o nužnoj kontroli države nad civilnim društvom (Hegel), shvaćanja o uređivanju polja autonomije društva uz pomoć ograničene vlasti (Locke), naglašavanja

samoregulativne funkcije civilnog društva kao riznice individualnih ljudskih prava i sloboda (Tocqueville, Mill), shvaćanja o suprotstavljenosti civilnog društva državnoj vlasti (Pain, na drukčiji način Gramsci, na vlastiti način autori u zemljama središnje i istočne Europe 70-ih godina ovog vijeka, na vlastiti način i aktivisti antiglobalističkog pokreta danas), do shvaćanja o partnerstvu države i civilnog društva u kontekstu vladavine prava.

Teorija civilnog društva obnavlja se na Zapadu primarno u okvirima liberalno-demokratske tradicije (lijeve liberalne misli, liberalnog egalitarizma, socijalnog liberalizma); neoliberalizam, doduše, prihvaća reducirani diskurs civilnog društva, gdje se ono shvaća kao produžena ruka države u obavljanju poslova tzv. »trećeg sektora« – servisa prema građanstvu, i uz to kao humanitarni rad na dobrovoljnoj bazi (humanitarna pomoć, donacije). Spominjani proces obnavljanja teorije civilnog društva praćen je ili uzrokovan buđenjem prakse civilnog društva, a pod utjecajem krize legitimnosti »države blagostanja« i krize legitimnosti, uopće uzevši, liberalnih poredaka u razvijenim zemljama Zapada (naftna i ekonomska kriza, rat u Vijetnamu, kriza vrijednosti s posljedičnom pojavom novih društvenih pokreta – ekoloških, anti-ratnih, anti-nuklearnih, feminističkih, kao i pokreta za jednaka ljudska prava). Obnavljanje teorije i prakse civilnog društva događa se i pod izrazitim utjecajem rađanja diskursa civilnog društva u real-socijalističkim zemljama središnje Europe i njegove upotrebe u borbi za rušenje autoritarnih režima, tj. u borbi za uspostavljanje konstitucionalnih demokracija. Zanimljivo je, međutim, da se diskurs civilnog društva istovremeno javlja i u dijelovima svijeta pod vojnim diktaturama, a u borbi protiv njih – u marginalnim prostorima zapadne Europe (Španjolska) i Latinske Amerike (Brazil, Argentina), kao i u neokolonijalnim zemljama s usvojenim liberalnim političkim institucijama, kao što je Indija, a u nastojanjima da se društvo obrani od autoritarnih tendencija na razini državne vlasti. Također, diskurs civilnog društva postaje posljednjih desetljeća atraktivan i za zemlje Trećeg svijeta, koje su vrlo daleko od implementacije liberalne tradicije, a djeluje u smislu mobilizatorskih, utopijskih ideja vodilja u borbi protiv zloupotreba vlasti u raznim varijantama autoritarnih i totalitarnih diktatura. Danas se, također, sve više govori i o globalnom civilnom društvu – o društvenim pokretima umreženim na internacionalnoj i globalnoj razini u nastojanjima da se izbore za alternativnu globalizaciju, alternativnu u odnosu na dominantni neoliberalni model globalizacije.

Osnovica za promišljanje svih varijeteta koncepta i prakse civilnog društva jest idealno-tipska paradigma »civilno društvo-pravna država«. U ovoj zapadno-centričnoj² bipolarnoj paradigmi »civilno društvo-pravna država«, u slučaju idealno-tipskog koncepta civilnog društva radi se o samoorganiziranju građana, autonomnih pojedinaca u dobrovoljne, spontane, nenasilne, neklasne asocijacije na osnovi zakonom zajamčenih ljudskih i političkih prava, a u borbi za unaprijeđenje kvalitete života na principima slobode, jednakosti, solidarnosti, pravde; za ostvarivanje principa konstitucionalne demokracije, za obranu socijalnih, političkih, ekonomskih prava od zloupotreba vlasti.

Drugi pol ove idealno-tipske paradigme jest pravna država, vladavina prava (podjela i uzajamna kontrola vlasti, kontrolni mehanizmi institucionalne politike). Odnosno, u kompleksnijem smislu konstitucionalna demokracija okvir je i za djelovanje pravne države i za djelovanje civilnog društva: ona podrazumijeva vladavinu prava, a u njoj svi državljani imaju ustavom zajamčena jednaka individualna prava, uz koja postoje i određeni elementi pozitivne diskriminacije za ugrožene socijalne grupacije, ali je prije svega civilno društvo polje legitimne brige za partikularne identitete.³

Civilno se društvo zasniva na principima autonomije, asocijativnosti i javnosti. Princip autonomije tiče se autonomnog, dobrovoljnog, spontanog isticanja identiteta građanina; princip asocijativnosti vezan je uz samoorganiziranje građana i asocijativno djelovanje na osnovama spontanog udruživanja – u vidu građanskih inicijativa, društvenih pokreta, nevladinih organizacija – oko

zajedničkih problema i s ciljem da se oni razrješavaju pritiskom na vlast, razvijanjem kritičke javnosti, konkretnim doprinosima danih samoorganiziranih grupa; princip javnosti tiče se javnog i medijskog obznanjivanja problema i ciljeva aktivnosti i konkretnih akcija samoorganiziranih aktera civilnog društva s ciljem da se problemi razrješavaju samostalno, pritiskom na vlast, kao i uz pomoć vlasti.

Civilno društvo predstavlja aktivizam građana u izvan-institucionalnoj politici. Drugim riječima, diskurs i praksa civilnog društva tiču se polja politike u širem smislu. Civilno društvo – kao polje politike u širem smislu – predstavlja komplement, kontra-pol, kontrolni mehanizam u odnosu na polje politike u užem smislu – djelovanje državnih organa, nositelja političke vlasti, političkih stranaka i na vlasti i u opoziciji. U okvirima idealno-tipske bipolarne paradigme civilno društvo određuje se na vrijednosno definiran, normativan način, vezano uz mobiliziranje građana i aktivno djelovanje samoorganiziranih grupa u cilju unapređenja liberalno-demokratskog poretka, obrane ustavne demokracije, ako treba i metodama građanske neposlušnosti, poticanja razvoja kritičke demokratske javnosti u svrhe kontrole vlasti i sprječavanja da se vlast otrgne kontroli i djeluje mimo zakona, na antidemokratskim, koruptivnim ili kriminogenim osnovama. Naravno, vrijednosno definiran koncept civilnog društva sadrži u sebi – osim normativno-mobilizatorske – i deskriptivnu dimenziju vezanu uz konstatiranje empirijskog stanja stvari u smislu djelovanja nevladinog sektora, društvenih pokreta i građanskih inicijativa s ciljem unapređenja demokratskog poretka. Navedeni vrijednosno definirani pojam i praksa civilnog društva predstavljaju socijalnu osnovu i socijalno-političkog promotera demokratskog poretka.

Postoje, međutim, dileme i diskusije povodom kriterija za definiranje onoga što pripada pojmu i praksi civilnog društva. Neutralno definirani pojam civilnog društva u sebe bi uključivao i ekstremno-desničarske društvene pokrete, građanske inicijative i nevladine organizacije. Jakim se argumentima može braniti – i brani se! – pozicija šireg, neutralnog tumačenja, po kome sva dobrovoljna udruženja građana – neovisno o svojim političkim orijentacijama i vrijednosnim opredjeljenjima – spadaju u civilno društvo. Međutim, u tom slučaju se gubi normativno-mobilizatorska dimenzija civilnog društva, koja je u funkciji unaprijeđenja, kontrole, komplementa konstitucionalne demokracije.⁴

Sudeći po većini suvremenih studija, vrijednosni kriterij opredjeljenja za demokraciju i njezin razvoj, kao i deskriptivno i normativno fokusiranje na

2

Izvorno uzevši, i u normativnom i u deskriptivnom smislu, u pitanju je zapadno-centrični pojmovni sklop; međutim, širenjem utjecaja pojma i prakse civilnog društva, zapadno-centrični okvir analize sve više djeluje kao idealno-tipski instrumentarij za konkretno-historijske kontekstualne modifikacije i primjene; dakle, sve manje kao dominantni uzor za kopiranje zapadnog modernizacijskog modela, a više kao inspiracija i poticaj za autonomnu i autentičnu borbu u pravcu ograničavanja i samoograničavanja vlasti gdje god na zemaljskoj kugli.

3

O tome će više biti riječi u sljedećem poglavlju, s podnaslovom »Konstitucionalna demokracija i 'politika u širem smislu'«.

4

Postoje, na trećoj strani – na strani neoliberalne desnice, recimo u Americi, a na poseban način radikalno na strani ekstremne desnice u tranzicijskim zemljama bivšeg real-socijalizma – tumačenja civilnog društva kao marginalnog, parazitskog, neprijateljskog elementa, anti-patriotskih ili izdajničkih snaga, koje aktivno doprinose raznim verzijama svjetske zavjere protiv vlastite države (protiv potrebe zaštite Amerike od terorizma, protiv interesa države Srbije, Hrvatske, itd.).

emancipatorski aktivizam građana,⁵ dominantno je pri razmatranju što jest civilno društvo, a ekstremno desničarski fenomeni tretiraju se kao zloupotreba demokracije za anti-demokratske ciljeve, s tim što je u nekim državama govor mržnje, rasizam zakonom zabranjen, a u mnogima nije. Pritom se, naravno, analitički ne zanemaruje ni taj veliki prostor ispoljavanja i djelovanja »neciviliziranog civilnog društva«.

Civilno društvo ima funkciju mobiliziranja građana za obranu osobnih, političkih i socijalnih prava, rukovođeno vrijednostima slobode, jednakosti, pravde, i u sprezi s razvojem demokratske političke kulture solidarnosti, kosmopolitizma, pluralizma, tolerancije, nenasilja, humanitarizma.

Najvažnije pretpostavke – idealno-tipski uzevši – za postojanje civilnog društva jesu: 1. pravna država; 2. zajamčena osnovna građanska, politička i socio-ekonomska prava i slobode; 3. proceduralna demokratska pravila i institucije; 4. tržišna ekonomija i privatno vlasništvo; 5. demokratska politička kultura; 6. participacija građana, aktivizam u kreiranju kritičke javnosti i samoorganiziranje za obranu ugroženih prava (a ugrožavanje se uvijek iznova događi i u najdemokratskijem poretku). Odnos države i civilnog društva podrazumijeva da bez dobro uređene države nema garancija prava koja omogućavaju funkcioniranje civilnog društva. S druge strane, civilno je društvo stalna potencijalna kritika svakog eventualnog pokušaja države da se (u skladu s logikom ekspanzije, koja je inherentna svakoj vlasti) pretvori u dominantnu silu.

Spominjana bipolarna idealno-tipska paradigma jest model, uzor, normativno-mobilizatorska shema koja je uvijek iznova aktualna i u najrazvijenijim zemljama Zapada za obranu demokratske države i društva od svih vidova zloupotrebe vlasti i društvene moći i za rješavanje uvijek iznova rađajućih se najrazličitijih društvenih problema. Ova idealno-tipska bipolarna paradigma jest, također, potpomogla i pomaže borbu protiv autoritarnih i totalitarnih režima, a kao takva, sama po sebi, nije primjenjiva u zemljama gdje nije uspostavljena pravna država (vladavina prava) i u kojima je civilno društvo manje ili više nerazvijeno; odnosno, u navedenim kontekstima ona nužno mora biti razumljena i tumačena kontekstualno i na modificiran način.

Kao što je na početku spomenuto, diskurs civilnog društva kao i njegovi inicijalni elementi posljednjih se desetljeća javljaju upravo u borbi protiv autoritarnih i totalitarnih oblika vlasti na različitim stranama svijeta, i može se, štoviše, govoriti o tome da navedeni inicijalni elementi civilnog društva upravo i doprinose rušenju pojedinih nedemokratskih režima (a ne služe samo ili primarno kao komplement ili kontrolni mehanizam unutar već uspostavljenog okvira zajedničkog postojanja pravne države i civilnog društva). Utoliko, normativno-mobilizatorska dimenzija idealno-tipskog koncepta civilnog društva ima izuzetnu operativnu, aktivističku, mobilizatorsku snagu i praktičko-političku efektivnu (*policy-making*) dimenziju u društvima koja još nisu uspostavila pravnu državu. Upravo se u navedenom smislu pokazalo da su inicijalni elementi razvoja civilnog društva potpomagali rušenje autoritarnih i totalitarnih režima krajem 80-ih godina prošlog vijeka u bivšim državama Sovjetskog bloka – kroz anti-režimske, disidentske pokrete, narodne proteste i bune (u Mađarskoj, Čehoslovačkoj).

Na prostorima bivše Jugoslavije bili su prisutni elementi autentičnog razvoja civilnog društva od 70-ih godina, kroz disidentsko djelovanje i razvoj društvenih pokreta po ugledu na zapadne »nove društvene pokrete«, a pod utjecajem određenog otvaranja zemlje prema Zapadu i prisustva elemenata razvoja »države blagostanja«. To je bio slučaj naročito u razvijenijim republikama – u stanovitoj mjeri u Srbiji i Hrvatskoj, a posebice u Sloveniji; ono je značajno

doprinosilo ruiniranju titovskog i post-titovskog autoritarnog komunističkog poretka.⁶ Tijekom prelaska u višepartijski sistem, koji je bio praćen ratovima i raspadom u krvi zajedničke države SFRJ, kao i stvaranjem neovisnih država, civilno se društvo diferenciralo; dijelovi su se pretočili u nacionalističke pokrete, dijelovi su bezizgledno nastojali sačuvati zajednički jugoslovenski politički, društveni i kulturni prostor (recimo: UJDI – Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu), kao i da se kroz anti-ratno djelovanje suprotstave nadolazećim ratnim pokličima u javnom govoru i vrlo brzom i lako nadolazećem »izvlačenju ratnih sjekira«.⁷

Konstitucionalna demokracija i »politika u širem smislu«

Građansko-republikanski koncept političke zajednice artikuliran je, kako kaže Nenad Dimitrijević,⁸ u ustavnim demokracijama, sa slobodom svake individue, s ravnopravnošću svih građana kao državljana/nositelja prava, s institucionalnim aranžmanima ograničene vlasti. Ustavne demokracije nude tip političkog poretka u kojem je obrana slobode jedinice primarna, a demokracija je politički oblik koji je u funkciji odbrane i čuvara slobode. Ustavi su povelje slobode, akti pozitiviranja društvenog ugovora kojima se formira moderna politička zajednica i u kojima je sadržan – kao univerzalno jezgro – koncept ograničene vlade i primat individualnih prava.

Ustavne demokracije utemeljuju vladavinu prava i jednako obranjivu slobodu svih individua, a sprječavaju vladavinu naroda (kao *ethnosa*), koja se uvijek pretvara u vladavinu dominantnog naroda (i utoliko krši principe ustavne de-

5

John Keane definira civilno društvo najeksplicitnije u smislu idealno-tipske kategorije, s jakom normativno-mobilizatorskom dimenzijom: »Civilno društvo, kao što sam ja koristio termin i kao što i dalje koristim, jest idealno-tipska kategorija (*Idealtyp* u smislu Maxa Webera) koji i opisuje i predočava kompleksni i dinamični skup legalno zaštićenih ne-vladinih institucija koje nastoje biti ne-nasilne, samoorganizirajuće, samo-refleksivne i permanentno u tenziji jedne prema drugima, te u odnosu na državne institucije koje 'uokviruju', ograničuju i omogućuju njihove aktivnosti.« (John Keane, *Civil Society – Old Images, New Perspectives*, Polity Press, London 1986, str. 6.)

Larry Diamond smatra da je civilno društvo različito od 'društva' uopće po tome što uključuje građane koji *djeluju kolektivno u javnoj sferi* kako bi izrazili svoje interese, strasti, prioritete i ideje, da bi razmijenili informacije, kako bi postigli kolektivne ciljeve, da bi postavili zahtjeve prema državi, i kako bi držali predstavnike vlasti odgovornima (Larry Diamond, *Civil Society and Democratic Development: Why the Public Matters?*, University of Iowa Lectures series, Iowa 1997., str. 5).

Na drugom mjestu on upravo ističe socijalno-kontrolnu i mobilizatorsku, tj. emancipatorsku ulogu civilnog društva: »Mobilizacija civilnog društva jedno je od glavnih sred-

stava razotkrivanja zloupotreba i podrivanja legitimiteta nedemokratskih režima.« (Larry Diamond, »Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation«, *Journal of Democracy*, 1994, July, Vol. 5, No. 3, str. 7).

6

Vidi: Vukašin Pavlović (ur.), *Potisnuto civilno društvo*, EKOcentar, Beograd 1995.; Zoran Pokrovac (Izbor i predgovor), *Građansko društvo i država – Povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb 1991.

7

Detaljnije o tome vidjeti: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokracije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, CEDET, Beograd 2002. (na engleskom 2003.); Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokracije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, CEDET, Beograd 2004. (na engleskom 2005.).

8

Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokracija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd 2007.

mokracije). Iako su se moderne države formirale kao nacionalne države, a prvobitni su ustavi ustanovljavali političku zajednicu na premisi identiteta većinske nacije, nadalje su – u dugom historijskom periodu borbe za univerzalna ljudska prava – evoluirali u pravcu univerzalne kategorije građanina i »liberalno neproblematičnog republikanskog identiteta«. Nenad Dimitrijević o tome kaže:

»Tačno je i to da su mnoge savremene liberalne demokracije utemeljene kao nacionalne države. Istorijski, politička neutralnost liberalne nacionalne države zasnivala se na premisi identiteta većinske nacije koji je potom bio transformisan u liberalno neproblematičan republikanski identitet. To je tipično bilo učinjeno kroz 'privatizaciju' posebnih grupnih identiteta (iako istorija pruža i bogate dokaze o represiji i poništavanju manjinskih nacionalnih identiteta). Klasični liberalizam priznaje jednaka individualna prava svim državljanima, upućujući istovremeno na civilno društvo kao sferu legitimne brige za partikularne identitete.«⁹

Utjecaji republikanizma na razvoj liberalizma vezani su kako uz institucionalnu sferu demokratizacije države (utjecaji teorije i prakse mješovitog poretka, geneza zahtjeva za institucionalizacijom participatorne politike), tako i za sferu društva/civilnog društva (geneza od shvaćanja o neophodnosti služenja jedinke gradu-državi, javnoj stvari, općem dobru, pa preko razdvajanja javnog i privatnog, do liberalnog aktivizma¹⁰ autonomnih, individualnih građana). Univerzalna kategorija građanina i »liberalno neproblematičan republikanski identitet« (moderno republikansko uređenje, ustavna demokracija) i aktivizam građana suštinski su povezani, što se ispoljuje kroz razvoj civilnog društva i kroz upliv republikanske tradicije upravo na razvoj civilnog društva u okvirima liberalne demokracije. O unutrašnjem prožimanju republikanske i liberalne tradicije, o utjecaju republikanizma na razvoj liberalne demokracije, vezano uz modernu povijest demokracije, na veoma produktivan način govori David Held.¹¹

Evoluiranje do univerzalne kategorije građanina i do »liberalno neproblematičnog republikanskog identiteta«, povezano je s utjecajima demokracije na liberalizam,¹² kao i s utjecajima republikanizma na liberalizam.¹³ U izmijenjenom izdanju *Modela demokracije*, Held uvodi u analizu i renesansno republikansko nasljeđe kao nezaobilaznu bazu razvoja moderne političke misli i prakse. On pritom razlikuje »razvojnu republikansku teoriju« (Marsilius iz Padove, Rousseau, Marx i Engels, Marry Wollstonecraft) inspiriranu starogrčkim shvaćanjem o *intrinzičnoj* vrijednosti političke participacije za razvoj građana kao ljudskih bića i o služenju *polisu* kao sredstvu samorazvoja i smislu dobrog života, te »protektivnu republikansku teoriju« (Machiavelli, Montesquieu, Madison), inspiriranu starorimskim shvaćanjem, po kojoj politička participacija ima *instrumentalnu* vrijednost u smislu zaštite interesa i ciljeva građana, tj. njihove osobne slobode.

Republikanske ideje – kao što su ideja samoupravljanja, mješovitog poretka, izborne i ograničene vlasti, male političke zajednice, narodnog suvereniteta, njegovanja građanske vrline¹⁴ putem uključenja svih građana u kolektivno donošenje odluka u cilju zaštite njihove individualne slobode – izvršile su značajan utjecaj na anglosaksonsku i kontinentalnu misao 17. i 18. vijeka. Republikanska protektivna i razvojna tradicija izvršile su značajan utjecaj i na liberalnu protektivnu i razvojnu demokraciju.

»Tijekom vremena, fundamentalno značenje slobode kako je bilo protumačeno u republikanskoj tradiciji promijenilo se i sloboda je progresivno sve manje imala smisao javne ili političke slobode, 'pravo ljudi da sudjeluju u vlasti' i više dobijala smisao osobne ili privatne slobode, 'zaštitu prava' naspram svih vladavinskih povreda, naročito uz pomoć legislature. Stare riječi

dobile su nova značenja i bile su reartikulirane s drugim pravicima političkog jezika i tradicije.«¹⁵

Held vezuje nasljeđe protektivnog republikanizma relativno izravno za kasniji razvoj liberalne tradicije, a razvojni republikanizam razmatra, uz liberalnu i marksističku tradiciju, kao poseban relevantan prostor afirmacije načela autonomije unutar moderne političke misli.¹⁶ On nastoji da u svojoj koncepciji autonomije – kao spoja individualne slobode i političkog aktivizma svake individue, značaja građanske vrline i utjecaja pojedinca na odlučivanje o svim sferama vlastitog života u zajednici – sintetizira najviše domete i republikanizma (aktivizam građanina, građanske vrline), liberalizma (zaštita individualnih sloboda, ustavom i zakonima ograničena vlast) i marksizma (značaj kontrole građana nad ekonomskim resursima i ekonomskim centrima moći), i da ponudi vlastiti model demokracije – »demokratske autonomije« i »kosmopolitske demokracije«.

Held ukazuje na komplementarnost republikanskog skepticizma spram moći monarha i prinčeva, liberalnog skepticizma spram koncentrirane političke

9

N. Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, str. 155.

10

Taj je aktivizam autonoman po opredjeljenju i inicijativi, a istovremeno je i republikanski po karakteru, tj. po opredjeljenju za opće dobro kroz djelanje za unaprijeđenje nekog partikularnog identiteta (unaprijeđenje zakonske regulative, ustavnih rješenja; kroz rješavanje konkretnog socijalnog, političkog, ekološkog... problema; kroz borbu za manjinska prava, za pozitivnu diskriminaciju ugroženih društvenih grupacija, itd.).

11

David Held analitički insistira na praćenju linija razvoja države i društva kroz historiju demokracije, na vezi demokratizacije države i demokratizacije civilnog društva, i to kako u kontekstu svoje analize historijata i geneze demokratskog poretka, tako i u kontekstu idealno-tipskog razumijevanja biti optimalnih dometa demokratskog poretka (»demokratska autonomija«, »kosmopolitska demokracija«). Vidi: David Held, *Models of Democracy*, Polity Press, Cambridge 1987. (hrvatski prijevod objavljen pod naslovom *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb 1990.); David Held, rev. ed. *Models of Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1996. (ponovo štampano i 2007.); Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, »Filip Višnjić«, Libertas, Beograd 1997.

12

O odnosu liberalizma i demokracije, Held kaže da je »moderni« zapadni svijet najprije bio liberalan, a tek kasnije, poslije mnogih sukoba, liberalno-demokratski. Svi bivši i sadašnji liberali nipošto nisu bili demokrati – i obratno. Razvoj liberalizma, međutim, bio je neodvojiv od razvoja liberalne demokracije. – Kategorija »narod« evoluirala je u okvirima predstavničke demokracije, u smislu širenja

opsega značenja od imućnih (obrazovanih) bijelih muškaraca do svih punoljetnih pojedinaca (neovisno o spolu, rasi, klasi, naciji), što je konkretizirano u instituciji općeg prava glasa). Ta evolucija, tj. širenje pojma 'narod' i uspostavljanje općeg prava glasa, predstavljali su u biti put od *liberalizma* XVII., XVIII. i XIX. vijeka do *liberalne demokracije* od kraja XIX. vijeka i početka XX. vijeka do danas. U tom smislu, recimo, Engleska XIX. vijeka nije bila demokratska (muškarac, generalno uzevši, je dobio pravo glasa 1918., a žena tek 1929. godine), ali jest bila liberalna (pravna država).

13

Liberalizam, shodno svojoj biti, primarno insistira na slobodi privatnog vlasništva i poduzetništva. Ali, pošto je građanska klasa stupila na vlast uz pomoć ideja slobode, jednakosti, bratstva, te uz pomoć mobilizacije masa na bazi navedenih vrijednosti, liberalizam je morao pod kasnijim pritiskom različitih dijelova masâ praviti kompromise i ustupke, što je za posljedicu imalo preinačavanje liberalnih u liberalno-demokratske zakone. To je od naročito značaja u slučaju zakona o pravu glasa, zatim, u slučaju zakona o karakteru predstavnštva (politički pluralizam), u razvoju demokratske javnosti (mediji) i mehanizama smjenjivosti i kontrole vlasti (redovni izbori, više kandidata, tajno glasovanje). Vidi: D. Held, *Models of Democracy*, str. 1–41.

14

Vidi: Dragica Vujadinović, »Ciceronovo shvaćanje političkih vrlina«, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2007, br. 1. godina LV, str. 100–120.

15

D. Held, *Models of Democracy*, str. 69.

16

Isto, str. 297–334.

moći u svim njezinim formama, te marksističkog skepticizma spram ekonomske moći. S druge strane, svaka od tradicija ima značajna ograničenja koja se, također, moraju imati u vidu (institucionalizacija parcipatorne politike mora biti drukčija u velikoj, modernoj državi nego u renesansnoj republici; problematično kod liberalizma jest što zanemaruje za demokraciju razarajuće aspekte koncentrirane moći tržišta, a kod marksizma to što zanemaruje političku participaciju). Također, postoje i zajedničke ograničenosti republikanizma, liberalizma i marksizma: korijeni teškoće leže u suženim koncepcijama »političkog«. U republikanskoj i liberalnoj tradiciji *političko* je izjednačeno s poslovima vladanja ili sa svijetom vlasti. Gdje je ovo izjednačeno, široko je polje politike isključeno iz uvida: prije svega, sfera produktivnih i reproduktivnih odnosa (sfera kontrole ekonomskih centara moći i sfera porodičnog života u kojoj je žena sistematski osujećena za autonomno djelovanje i političku participaciju). Sve ove tri političke tradicije zanemarile su značaj karaktera porodičnog života i položaja žene za demokraciju.

Nužna je, dakle, šira koncepcija »političkog« od onih ponuđenih u ovim modalitetima mišljenja. Politika je fenomen što ga nalazimo unutar i između grupa, institucija i društava, presijecajući privatni i javni život. Ona se izražava u svim aktivnostima kooperacije, pregovaranja i borbe oko upotrebe i raspodjele resursa. Uključena je u sve odnose, institucije i strukture društava; ona je univerzalna dimenzija ljudskog života. Politika kreira i uslovljava sve aspekte naših života i ona leži u srži razvitka problema u društvu i kolektivnog načina njihovog rešavanja. Politika, shvaćena na ovaj način, vodi vezivanju principa autonomije za participaciju građana u svim onim odlukama koje su za njih važne. Demokratski organiziran politički život ili participacija građana u politici u širem smislu riječi tiče se najizravnije civilnog društva i nije moguća bez razvijanja građanskih vrlina i demokratske političke kulture.

Utjecaji republikanizma na razvoj liberalizma prisutni su u građenju koncepcije i prakse pravne države i civilnog društva. Nasljeđe mješovitog poretka od Aristotela, republikanskog Rima, do renesansnih gradova svakako je utjecalo na razvijanje novovjekovne i moderne koncepcije ustavne vladavine. S druge strane, republikansko nasljeđe u razvoju ideja i prakse liberalne demokracije ono je koje najviše govori o vezi razvoja civilnog društva i pravne države, uz posredovanje demokratske političke kulture. Kako kaže Pavo Barišić,¹⁷ neopходna je kongruencija političke kulture i političkog sistema za razvoj demokracije i republikanizma unutar liberalnog poretka. U pitanju je veza građanskih vrlina, političke kulture i demokratskog ustava. Republikanske ideje daju osnovu za političku kulturu i građanske vrline. Republikanizam afirmira ideje općeg dobra i građanskog aktivizma. Republikanci konkuriraju liberalima i korigiraju liberalizam, ne razdvajaju individue i opće dobro. U republikanizmu je bitno moralno shvaćanje vrlina. Demokratska liberalna država može postojati samo kad individualna prava ograničena/zaštićena ustavom funkcioniraju uz dovoljnu masu onih s političkom kulturom opredijeljenom za opće dobro.

Pojam političke kulture

Pojam demokratske političke kulture utemeljen je u općem određenju političke kulture i, naravno, kulture uopće. Aktivističke definicije političke kulture usmjerene su k pitanju u kojoj se mjeri postojeća politička kultura – određena kao mreža subjektivnih orijentacija pripadnika društva u odnosu na bazične elemente političkog sistema, političke institucije, procese i vrijednosti – javlja kao faktor (katalizator) političkog preobražaja, a u kojoj mjeri, nasuprot tome,

djeluje kao instrument rezistencije. U tom smislu, uspostavlja se suštinska veza između razvoja demokratske političke kulture i demokratskog političkog preobražaja.

Milan Podunavac ukazuje na to da pojam političke kulture u sebi križa elemente svih relevantnih diskurzivnih strategija u suvremenoj političkoj teoriji – liberalizma, komunitarizma, republikanizma, kao i različitih tradicijskih polja (povezivanja tradicionalno shvaćenih ideja političke filozofije i empirijski utemeljenog polja političke sociologije). Ovaj tip sinteze prisutan je kod Rawlsa u *Političkom liberalizmu*, gdje pojmovni niz kreće od rasprave o principima pravde, a dovršava se idejama konsenzusa i političke kulture, s time što u ovoj novoj sintezi središnje mjesto pripada političkoj kulturi.¹⁸

Postoje različite definicije političke kulture. Zagorka Golubović daje kompleksnu definiciju, koja pored oblika participacije individua u društvenoj praksi ili »kulture ponašanja«, uključuje i norme i uvjete njihove participacije, a to znači i tipove društvenih/političkih akcija, kao i procese u kojima se individue pripremaju za društvenu participaciju (socijalizacija, a posebno politička socijalizacija, formiranje »društvenog karaktera«, procesi simbolizacije, prihvaćeni tipovi vjerovanja i ideologije, dominantni mentalitet, takozvani nacionalni karakter).¹⁹

Almond i Verba nude subjektivističko tumačenje sa stanovišta građanske kulture (»civic culture approach«):

»U okviru ovog pristupa politička kultura određuje se kao subjektivna dimenzija političkog sistema, a središnje polje istraživanja označeno je istraživanjem znanja, vrijednosti, osjećanja i mišljenja u tumačenju političkog ponašanja i političkih procesa u okviru jedne zajednice. Teorijski status političke kulture u okviru ove 'škole' izvodi se na sljedećim premisama: 1. politička kultura odnosi se na model subjektivnih političkih orijentacija u okviru čitave nacije ili njezinih pojedinih dijelova; 2. sastavne dijelove političke kulture čine kognitivni, afektivni i vrijednosni elementi; ona uključuje spoznaju i mnijenje o političkoj stvarnosti, osjećanja vezana za politiku i političke vrijednosne stavove; 3. sadržaj političke kulture rezultat je socijalizacije u djetinjstvu, odgoja, utjecaja medija, doživljaja iz života odraslih osoba i onih učinaka koje stvaraju vlast i politike i na njihove rezultate; ona ih ograničava ali ih, u svakom slučaju, ne određuje potpuno. Uzročne strelice između političke kulture, strukture i učinaka vlasti idu u oba pravca.«²⁰

17

Pavo Barišić, »Građanske kreposti i ideja republikanizma«, izlaganje na skupu na Cresu, 16. dani Frane Petrića, 23–26. rujna 2007. godine.

18

Podunavac kaže sljedeće: »Gradeći politički ideal 'dobro utemeljenog društva' oko principa 'političke pravde', 'preklapajućeg konsenzusa' i 'političke kulture', Rols za razliku od klasične liberalne političke teorije (uključujući i njegovo stanovište u *Teoriji pravde*), pleđira za uspostavljanjem normativnog statusa principa 'građanstva', upućujući da stabilnost i priroda modernih demokratskih ustanova ne zavisi samo od principa pravde 'bazičnih struktura društva' već isto tako od političkih preferencija, stavova i kvaliteta njenih građana. Civilne vrline i građanski identitet osnovno su jezgro principa građanstva, što je, opet, samo drugi izraz za 'javnu političku kulturu' jednoga društva. Politička kultura, pak, identifikuje se kao osnovni činilac unifikacije

jednog poretka politike.« (Milan Podunavac, »Politička kultura i političke ustanove«, u: Mirjana Vasović /ur./, *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd 1998., str. 13).

19

Vidi: Zagorka Golubović, »Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture«, u: Dragica Vujadinović i dr., *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, str. 233–247. Također vidi: Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i »Filip Višnjić«, Beograd 1995.

20

Citirano prema: Podunavac, »Politička kultura i političke ustanove«, str. 23.

Relevantna je, po Podunavcu, i koncepcija političke kulture koja dolazi iz graničnog polja socijalne i kulturne antropologije (recimo, predstavljaju je Elkinson, Pye, Rohe). Ona kao prednost u odnosu na »civic culture approach« ima to što naglašava oblik vladavine kao samostalni dio političke kulture. Posebna kvaliteta jest to što je u ovom tumačenju politička kultura »smisaona cjelina«, relativno stabilni i etablirani sklop personalnog, privatnog i kolektivnog javnog iskustva, proizvod historijske memorije određenog društva. Politička kultura daje strukturu i značenje političkoj sferi. Tek tako shvaćena politička kultura – kao »smisaona cjelina«, kao ono što političari daju značenje – uključuje centralne teme u poretku politike: pitanje lojalnosti i legitimnosti, problem unifikacije zajednice, odnos političkog povjerenja i nepovjerenja, pitanja jednakosti i hijerarhije, slobode i prinude, autoriteta i poretka.²¹

U navedenom kontekstu bitno je i tumačenje političke kulture kao forme samorazumijevanja poretka, koje je od konstitutivnog značaja za jednu zajednicu (Heller). Dakle, u ovom značenju politička kultura ima središnju ulogu za razumijevanje i analizu političkog identiteta. Razumijeva se kao skup stavova, gledišta i sentimenata koji daju smisao i značenje političkim procesima i čine osnovne pretpostavke i pravila koja determiniraju ponašanje u političkom sistemu. Politička kultura obuhvaća istovremeno i političke ideale i operirajuće norme politike. Politička kultura – tako definirana – ima šire značenje u odnosu na klasično shvaćanje po kome predstavlja »subjektivnu i psihološku dimenziju političkog sistema«.

U ovom tumačenju političke kulture naglašen je, prvo, njezin nadindividualni karakter. Drugo, za razliku od tumačenja nje kao »subjektivne i psihološke dimenzije politike«, naglasak je na temeljnim principima za prosuđivanje danog poretka i politike (na tome da se politička kultura sastoji od skupa načelnijih stavova o politici i poretku, od principa iz kojih se procjenjuje poredak. Ovim se polazištem znatno čvršće nego u okviru klasičnog shvaćanja uspostavlja veza između političke kulture, političkih identiteta i legitimnosti političke vlasti. I treće, naglasak je na snazi normativnog naboja političke kulture. Politička je kultura idealna konstrukcija političkog života određene zajednice, ona je ispunjena određenim smislom. Taj se smisao artikulira kroz dominantne političke tradicije mišljenja, kroz politički diskurs u javnom prostoru, kroz utjecaje nasljeđenih kulturnih obrazaca, ali i kroz utjecaje individualnih vrijednosnih i političkih opredjeljenja i motivacija. Polje moderne, demokratske političke kulture sadržava i »slobodni i otvoreni komunikacijski prostor promjena i modernizacije u kojem se prepliću utjecaji iz vanjskog okruženja, javni događaji i operirajuće norme, duh javnih ustanova i privatno iskustvo aktera«.²²

Vrijednosti i vrijednosne orijentacije sastavni su dio političke kulture, pri čemu se u uzajamnom odnosu vrijednosti i političke kulture križaju na dijalektički način uzajamni utjecaji pojedinca i zajednice, usvojenih kulturnih obrazaca i zahtjeva za promjenama, prošlosti i budućnosti, socijalizacije i autonomne akcije.

Dragomir Pantić²³ govori o utjecaju vrijednosti na političku kulturu u smislu vrijednosti kao dispozicija osobnosti i elemenata društvene svijesti stanovništva, na jednoj strani, i integrativnog karaktera i motivacijske snage vrijednosti, na drugoj strani. On također govori o tome da su za političku kulturu posebno važne vrijednosti koje potječu od institucija, ali da su važne i one koje potječu od individua. Vrijednosti imaju različite funkcije u životu pojedinaca, od kojih su za političku kulturu posebno važne funkcije prilagođavanja jedinke socijalnoj sredini i protektivna funkcija (ego-odbrana): politička kultura po-

jedincu osigurava određene preporuke, zahtjeve, vodiče, »zgnusnuta iskustva predaka i suvremenika«. Međutim, s druge strane, participativna i građanska politička kultura u modernim demokratskim zemljama ostavljaju pojedincu prostor za samostalno stjecanje političkih znanja i iskustava i, sljedstveno, za autonomno kreiranje vlastitih opredjeljenja, inicijativa i odluka.

Postoje različite podjele političke kulture na osnovama kriterija vrijednosnih orijentacija, tipova društvenih odnosa i tipova socijalizacije osobnosti koje generiraju. Klasična Almondova podjela je na parohijalnu/tradicionalnu, podaničku, participativnu, građansku. Postoje i podjele na tradicionalne, moderne i postmoderne političke kulture; na konvencionalnu i protestnu; na elitnu, subelitnu i kontraelitnu; na građanske i revolucionarne; na materijalističke i postmaterijalističke; na kooperativno-pragmatičnu, apatičnu i otuđenu političku kulturu. Česta je i podjela na demokratske nasuprot autokratskih ili autoritarnih političkih kultura.²⁴ Podjela političkih kultura na osnovi vrijednosne orijentacije za modernost, budućnost, razvoj i napredak nasuprot orijentacije k očuvanju tradicije, nasljeđa prošlosti, etabliranog stanja stvari u državi i društvu, a u kombinaciji s tipom odnosa – demokratskih/egalitarnih ili hijerarhijskih/autoritarnih – može se smatrati kao analitički produktivna linija razgraničenja tipova političkih kultura.

Treba reći i to da je polje političke kulture, kao i svih modernih društvenih procesa i pojava, dijalektičko, da uvijek predstavlja polje sukoba tendencija tradicionalizma i modernizacijskih procesa, sukoba tradicionalne i demokratske političke kulture; da je kompleksan prostor ukrštanja pluralizma kulturnih, normativnih i političkih obrazaca, kvantitativnih i kvalitativnih promjena unutar svakog ispoljavanja političke kulture, kao i u međuodnosu – odnosu prevaga, dominacije, borbe za prevlast različitih modaliteta i civilizacijskih tendencija na polju političke kulture.

Civilno društvo i demokratska politička kultura

Vrijednosna definicija civilnog društva u suštinskoj je vezi s pojmom »demokratske političke kulture«. Razvoj demokratske političke kulture od bitnog je značaja za razvoj civilnog društva. I obratno, prisustvo autoritarne ili nedemokratske političke kulture predstavlja jednu od najznačajnijih prepreka za razvoj civilnog društva. Veza je uzajamna, ali ne isključivo uzajamno ovisna; procesi unaprijeđenja civilnog društva na osnovi ekonomskog razvoja, djelovanja političkih elita, unaprijeđenja zakonodavstva, utjecaja međunarodnog konteksta, kao i na osnovi unutrašnjih kapaciteta samog civilnog društva – promoviranje kulture ljudskih prava, progresivne inicijative, poticaj društvene samorefleksije, pritisak na medije, prosvjeđivanje javnog mnijenja, edukacija mladih, sudija, policije, itd. – utječu na promjenu vrijednosnih orijentacija stanovništva, na kvalitetu subjektivnih stavova prema poretku, na kvalitetu povijesne memorije, na samorefleksiju o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, na kvalitetu i kvantitetu demokratske političke participacije; odnosno, utječu na razvoj demokratske političke kulture.

21
Isto.

22
Isto, str. 28.

23
Vidi: Dragomir Pantić, »Politička kultura i vrijednosti«, *Fragmentsi...*, str. 39–56.

24
Vidi: isto, str. 56–67.

Također, s druge strane, unaprijeđenje razvoja demokratske političke kulture (pod utjecajem medija, obrazovanja, promjena u porodici i u tipu odgoja, kulture uopće, javne riječi, djelovanje političkih, ekonomskih, medijskih, religijskih elita, otvorenosti za utjecaje iz međunarodnog okruženja), predstavlja plodno tlo za razvoj autonomnog tipa osobnosti, građanskog identiteta i time za razvoj civilnog društva.

Generalno uzevši, ključni utjecaj na razvoj ili ne-razvoj civilnog društva imaju: kvaliteta političke kulture, kao i faktor kvalitete političkih institucija, faktor kvalitete zakonodavstva, način na koji se tumači kulturno-historijsko nasljeđe dane sredine, način na koji djeluju društvene elite i na koji se formira javno mnijenje, način na koji su strukturirani porodica, odgojni i obrazovni sistem. Prevladavajući tip osobe, prevladavajući tip vrijednosnih orijentacija i normativnih obrazaca, tip prevladavajućeg društvenog mentaliteta predstavlja sponu između polja civilnog društva i polja političke kulture; sponu u smislu uzročnog djelovanja na kvalitetu i razvoj i civilnog društva i političke kulture, kao i u smislu posljedičnog rezultata, tj. utjecaja na razvoj demokratskog ili anti-demokratskog kapaciteta i pojedinaca i društvenih grupa.

Politička kultura može biti razmatrana kao polje susretanja individualnog, kolektivnog i javnog iskustva. Također, civilno društvo predstavlja polje susretanja individualnog, kolektivnog i javnog iskustva. Zajedničko im je ovo polje u okvirima politike u širem smislu. S druge strane, politička kultura ne djeluje samo u polju politike u širem smislu već i u polju politike u užem smislu – u okvirima djelovanja političkih stranaka, političkih elita, kao i vezano uz pitanja lojalnosti, legitimnosti poretka, odnosno za pitanja odnosa stanovništva spram danog poretka politike.

Najizravnije polje njihova susretanja jest sistem vrijednosti, normativni obrasci, osnovni principi na kojima se temelji emancipatorsko djelovanje u civilnom društvu, kao i demokratska politička kultura.

Principijelno uzevši, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jest afirmacija univerzalnih ljudskih prava, vrijednosti slobode, jednakosti, pravde, solidarnosti, kao i principa na kojima se temelji demokratska politička kultura, tj. principa tolerancije, nenasilja, poštovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drugome – u smislu rase, nacije, spola, manjina. Kada civilno društvo, jednako kao i pravna država, ne postupa po kriterijima i modelu demokratske političke kulture, dolazi do narušavanja procesa demokratizacije samog civilnog društva, jednako kao i u slučaju samog liberalnog poretka. Unutar samog civilnog društva, dakle, dolazi do ispoljavanja elemenata autoritarne političke kulture.

Razvoj civilnog društva, kao što je rečeno, zahtijeva demokratsku političku kulturu, demokratsku socijalizaciju individue/građanina, kritičku javnost, afirmaciju univerzalnih ljudskih vrijednosti u porodici, obrazovanju, na radnom mjestu, u kulturi, medijima, politici. Također, najbitniji poticaji za razvoj demokratske političke kulture dolaze iz polja civilnog društva.

Dragica Vujadinović

Civil Society and Political Culture

Abstract

In this text is offered the categorical clarification of “civil society” and “political culture”, as well as of their essential interconnection in the framework of constitutional democracy. In the context of analysis of civil society, democratic political culture and the bipolar paradigm “civil society-legal state”, special attention is paid to the building of republican elements into liberal tradition and model of a developed democratic order. There is also pointed to an importance of a continuous democratization of civil society (emancipatory activism on the basis of the principles of autonomy, associativity and publicity), as well as the promotion of democratic political culture (development of civic virtues based on the principles of tolerance, non-violence, solidarity, freedom, equality, justice) for establishing and perfectuating the constitutional democracy.

Key words

civil society, democratic political culture, constitutional democracy, republicanism, liberalism, politics in wider sense, principle of autonomy